

Dit blijkt bijvoorbeeld uit de 'filantropische' motieven van De Gorge, de exploitant van het mijnencomplex de Grand-Homu in de Borinage, om een *cité* te bouwen. De aan De Gorge onterecht toegeschreven edele motieven kloppen echter niet met de werkelijkheid. In die tijd was er een groot tekort aan mijnwerkers en was bovendien de mobiliteit onder de mijnwerkers erg hoog. De *cité* met alle voorzieningen was bedoeld om de arbeiders vast te houden en te binden aan het bedrijf. De werknemers waren op deze wijze totaal afhankelijk van de mijn, hetgeen de exploitant ook beoogde. Dit blijkt uit de zeer uitgebreide dissertatie over dit complex van Watelet² die Van Iterson overigens niet aanhaalt. Volgens Van Iterson was de mooie en ruime opzet van de *cité* van de Grand-Homu een bewijs van de edele motieven. De auteur houdt aan deze interpretatie vast, ondanks het feit dat De Gorge zelf zegt dat het 'ongehoorde welzijn als lokaas' bedoeld was.

De dissertatie is vlot geschreven, met mooie volzinnen en fraaie abstracties. De auteur bewandelt echter in zijn redeneringen veel zijpaden die de overzichtelijkheid van het boek niet bepaald ten goede komen. Zo zijn de ruim tien pagina's over de architect van de gevels van de *cité* niet nodig en had er meer aandacht besteed kunnen worden aan het personeelsbeleid van Regout zelf. Ook wordt er nauwelijks ingegaan op de kinderarbeid in de Regoutfabrieken. Van Maenen geeft in zijn werk aan dat hier nog geen onderzoek naar gedaan is en het zou, volgens hem, het beleid van Regout aanzienlijk kunnen verduidelijken. Verwarrend werkt bovendien dat Van Iterson zijn definities niet weergeeft in een theoretisch hoofdstuk, maar pas als hij ze in zijn betoog nodig heeft. Een voorbeeld: als hij zich afvraagt in hoeverre de *cité* een symbolisch artefact is (155 vlg.) gaat hij in op de theorievorming over de symbolen.

Van Iterson komt tot de conclusie dat de ondernemersstijl van Regout paternalistisch was. Dat wordt niet overtuigend aangetoond. Het feit dat Regout zichzelf als een vader voor zijn werknemers zag, wil nog niet zeggen dat hij dat ook was. Interessant zou zijn om de arbeiders zelf aan het woord te laten. Van Iterson benadrukt steeds het onderscheid tussen vader Regout en zijn zonen. Waarschijnlijk doet hij dat om aan te tonen hoe goed de vader was voor zijn werknemers, zoals hij zelf zegt: 'een vader voor zijn arbeiders, maar niet voor zijn eigen kinderen'. Die laatste geraakten daardoor op het slechte pad en behandelden hun werknemers hardvochtig. Men kan zich afvragen of dit soort psychologische redeneringen hier wel op zijn plaats is.

A. P. Versteegh

1 A. J. Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen, 1959).

2 H. Watelet, *Une industrialisation sans développement. Le bassin de Mons et le charbonnage du Grand-Hornu du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle* (Ottawa, 1980).

R. Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland 1848-1905* (Dissertatie VU Amsterdam 1992, Historische boekerij, II; Kampen: Kok, 1992, 317 blz., f 59,90, ISBN 90 242 6691 2).

Dit boek is onder andere geïnspireerd door de denkbeelden die de Amerikaan Kenneth E. Building in zijn *The Image* heeft uiteengezet en waarbij hij op de nauwe samenhang tussen zelfconceptie en wereldbeeld heeft gewezen. Kuiper wil op grond daarvan nagaan, welk beeld de antirevolutionairen in de negentiende eeuw van zichzelf en hun eigen natie hadden en wat hun visie op het buitenland was. Uit zijn onderzoek blijkt, dat die beelden onder invloed van de

gebeurtenissen nogal aan verandering onderhevig waren, ook al bleef de kerngedachte dezelfde. Aan de hand van de gedachtenwereld van de antirevolutionairen leidt de auteur zijn lezers door een heel stuk geschiedenis lopende van 1848 tot 1905.

In de Inleiding beschrijft hij in korte trekken de opstelling van de verschillende stromingen in Nederland ten aanzien van de buitenlandse politiek. Dan volgen negen in paragrafen verdeelde hoofdstukken, meestal eindigend met enkele samenvattende en concluderende opmerkingen, wat de overzichtelijkheid ten goede komt. In het laatste hoofdstuk wordt een slotbeschouwing gegeven. Een uitgebreide toelichting vindt men in de ruim veertig bladzijden tellende noten, gevolgd door een lijst van afkortingen, een opgave van bronnen en literatuur, een korte samenvatting in het Engels, een personenregister en een *curriculum vitae* van de schrijver.

De auteur begint bij de kring van het *réveil* met zijn radicale kritiek op de heersende meningen in kerk en cultuur. Deze kring begon zich na de afscheiding van België ook voor de politiek te interesseren. Men hoopte op een herstel van het oude door het protestantisme gestempelde Nederland en liet zich niet meeslepen door de algemene malaisestemming. Men probeerde het orthodox-protestantse geschiedbeeld te verbinden met de constitutionele realiteit en had het besef, dat ons land een roeping had onder de volken. De schrijver wijst op de verschillende meningen binnen het *réveil*. Groen van Prinsterer legde de nadruk op de historische rechtsorde en zag in de verstoring daarvan de invloed van revolutionaire theorieën, maar Da Costa meende in veranderingen goddelijke beschikkingen te moeten zien. Terwijl velen protestant tegenover rooms-katholiek stelden en een gezamenlijk optreden van de protestantse staten beoogden, stelde Groen revolutionair tegenover antirevolutionair; hij wilde de antirevolutionaire krachten in Europa mobiliseren om het volkenrecht te doen respecteren. Bovendien streefde hij naar een christelijke staatkunde, doch anderen wilden alleen maar een persoonlijk getuigenis geven in de politiek.

Volgens Kuiper liet Groen na 1857 het ideaal van een christelijke staat los (77). Ja, maar alleen ten aanzien van de praktische politiek, en door de omstandigheden gedwongen. In zijn hart heeft hij dat ideaal niet prijsgegeven. Ook zeg ik de schrijver niet na, dat Groen nu de vrije school regel wilde maken en de staatschool aanvulling. Want dit was niet wat hij wilde. Hij verzette zich ertegen dit in de grondwet vast te leggen. De gewone wetgever moest vrij zijn en de mogelijkheid moest openblijven voor een facultatief naar de gezindheden gesplitste staatschool.

De ethisch-irenischen verdedigden revolutionaire bewegingen, als deze het protestantisme in de hand werkten. Groen keurde ze echter af, omdat ze de legitieme orde verstoorden. Het verschil van inzicht illustreert Kuiper met de uiteenlopende beoordelingen van allerlei Europese gebeurtenissen. Zo zagen verscheiden aanhangers van het *réveil* in het optreden van Napoleon III een Godsoordeel over andere Europese landen, maar Groen achtte het onjuist op grond van een gissing omtrent Gods bedoelingen het onrecht te doen zegevieren. Ook ten aanzien van de politiek van Bismarck constateert Kuiper dit verschil van beoordeling binnen de antirevolutionaire geleerden. Volgens Groen was Bismarcks politiek Napoleontisch, dus revolutionair. Dat zijn volharding in dit standpunt een emotionele uiting van een teleurgestelde oude man, die door zijn geestverwanten in het ongelijk was gesteld, zou zijn, en dat tegen die achtergrond zijn breuk met de antirevolutionaire kamerleden in 1871 gezien moet worden (144), waag ik te betwijfelen. Zijn standpunt was de logische consequentie van zijn opvattingen over de Europese rechtsorde en hij brak in 1871 met zijn geestverwanten in de Kamer, omdat zij geen stappen deden inzake de onderwijkswestie en vaak meer conservatief dan antirevolutionair waren.

In hoofdstuk IV richt de auteur de aandacht van zijn lezers op de activiteiten van Abraham Kuyper en diens streven naar een politiek program en een hechte partijorganisatie. Hij vormde een gereformeerd volksdeel dat vanuit een culturele achterstandspositie steeds meer zelfbewust

optrad. Er kwam een ideologisch moderniseringsproces op gang, dat nieuwe inhoud gaf aan het denken over de eigen rol in de samenleving. Kuyper legde de nadruk op het calvinisme als theologisch grondbeginsel. Het rechtsbeginsel en Gods ordonnantien bepaalden de visie op internationale verhoudingen. Politiek geweld moest ten allen tijde bestreden worden en dientengevolge was Kuyper tegen de non-interventiepolitiek. Tijdens de Amerikaans-Spaanse oorlog in 1898 stelde hij zelfs, dat interventie niet alleen mocht plaats hebben ten behoeve van het legitieme gezag, maar ook ten bate van het door dit gezag onderdrukte volk.

De praktische toepassing van de visie van de antirevolutionairen laat Kuiper zien aan de hand van hun houding ten opzichte van de gebeurtenissen in het buitenland, zoals de Atjeh-oorlog, de strijd van de Transvaalse Boeren en de opstand in Egypte in 1882. Ook nu wordt door sommigen weer de nadruk gelegd op de mogelijkheden het protestantisme te verbreiden en op de bestrijding van antichristelijke culturen, waarbij dan weer over uitvoerders van Godsgerichten wordt gesproken. Kuyper gaat echter uit van het volkenrecht en spreekt Groen na, dat niet op grond van de geheimen van het Godsbestuur, maar van de eeuwige beginselen van het recht geoordeeld moet worden.

In het vijfde hoofdstuk gaat de schrijver uitvoerig in op het wereldbeeld van Kuyper. De nadruk legde hij op het calvinisme als oorsprong en waarborg van de constitutionele vrijheden. Het calvinisme van de westerse wereld had de leiding in de cultuurontwikkeling van de mensheid. Kuyper was ervan overtuigd, dat de calvinisten een nationale taak hadden te vervullen. Zij waren de pit en de kern van de natie. In de volgende hoofdstukken bespreekt Kuiper de wijze waarop de antirevolutionairen hun visie in praktijk probeerden te brengen in de perioden, waarin zij regeringsverantwoordelijkheid hadden. Ten aanzien van Transvaal wilde Kuyper het idee van de oude verbondenheid met Zuid-Afrika doen herleven als een onderdeel van de calvinistische wereld. Zijn visie op het koloniale beleid had de voogdijgedachte als uitgangspunt. Het beleid moest de inlandse bevolking ten goede komen en het christendom bevorderen; hieraan trachtte Idenburg gestalte te geven. Kuyper beoogde een actieve buitenlandse politiek en nationaal zelfrespect, waarbij hij Nederlands roeping als calvinistische natie wilde waarmaken.

En hiermee zijn heel summier de hoofdlijnen van het boek weergegeven. Kuiper heeft een duidelijk beeld gegeven van de ontwikkelingsgang in het antirevolutionaire denken in de vorige eeuw en het begin van onze eeuw, hoofdzakelijk, maar niet alleen ten opzichte van het buitenland. Daarbij heeft hij de diepste drijfveren van het optreden van de antirevolutionairen in al hun facetten in het licht gesteld. Er waren steeds twee lijnen te onderscheiden. De ene was meer geestelijk-religieus, gericht op de verbreiding van het protestantisme en samenwerking tussen de protestantse staten in Europa, waarbij het getuigend element op de voorgrond stond, de andere ging uit van de historische rechtsorde en wilde meer greep krijgen op de wetgeving om door ordening van de samenleving het ideaal van een christelijke staatkunde gestalte te geven. Maar steeds speelde het besef een roeping te hebben bij de antirevolutionairen een belangrijke rol. Hun zelfbeeld en wereldbeeld hangt daarmee ten nauwste samen.

Om tot een goed resultaat te komen heeft Kuiper zich in heel wat details van de geschiedenis moeten verdiepen. Maar het werk heeft de moeite geloond. Het boek geeft ons een genuanceerd beeld van het antirevolutionaire volksdeel in de behandelde periode en laat ons bovendien ook hier en daar de visie van andere politieke groeperingen zien.

Tot slot nog iets over het uiterlijk. Het boek is keurig uitgevoerd, maar ik heb wel verscheiden drukfouten gesignaleerd. Ik zal er enkele noemen: 12, r. 9 v. o. 1891 in plaats van 1819; 79, r. 13 v. o. de goddelijke in plaats van het goddelijke; 121, par. 4, r. 6/5 v. o., waar een hele foutieve zin is ingevoegd; 228, 2e al., r.1 Kypers in plaats van Kuypers; en nog enkele meer. Uiteraard doet dit aan de inhoud van het boek niets af.

J. L. van Essen, ed., *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap, VII, Briefwisseling, VI, 1869-1876* (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 219; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1992, 809 blz., f 130,-, ISBN 90 5216 033 3); J. Zwaan, ed., *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap, VIII, Bescheiden, 1, 1821-1842* (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 209; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1990, xv + 714 blz., f 120,-, ISBN 90 5216 011 2); J. Zwaan, ed., *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap, IX, Bescheiden, II, 1842-1876* (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 210; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1991, 835 blz., f 125,-, ISBN 90 5216 031 7).

Vier delen omvatte de uitgave van de *Briefwisseling* van Groen van Prinsterer oorspronkelijk, plus een voordeel: de bij gelegenheid van het eeuwfeest van Abraham Kuyper in 1937 overhaast uitgebrachte correspondentie van deze Jozua der antirevolutionairen met zijn voorganger. Vervolgens bleken nog twee aanvullende delen noodzakelijk, om althans de belangrijkste brieven uit te geven. Het zesde, afsluitende deel *Briefwisseling* bevat ruim duizend brieven van en aan Groen uit de jaren 1869-1876, plus enkele bijlagen en een veertiental brieven uit de periode 1840-1864. Ruim een derde van al die brieven wordt gevormd door de opnieuw opgenomen correspondentie Groen-Kuyper. Ze tekent scherp en duidelijk de verhouding tussen de oude *leader* der antirevolutionaire richting en de man in wie deze tot zijn verrassing een opvolger ontdekte. En wat voor een! Groen had veel bewondering voor het intellect, de moed en de werkracht van Kuyper, maar kon zijn verbazing en soms ook irritatie, opgeroepen door Kuypers persoonlijkheid en optreden, niet altijd verbergen. Singulier in alles, luidde zijn korte samenvattende oordeel over Kuyper in een van de eerste maanden van 1876. Een uitspraak waarin tevens enige distantie resoneerde, zoals omgekeerd Kuyper zich ook pas na jaren durfde permitteren aan de gebruikelijke aansprektitel 'Hoogwelgeboren Heer' een bijna-vertrouwelijk 'en vriend' toe te voegen.

Het element van spanning dat de verhouding Groen-Kuyper kenmerkte, ontbrak in de relatie tussen Groen en A. F. de Savornin Lohman, eveneens met een vrij groot aantal brieven gedocumenteerd. Lohman nam in 1872 contact met Groen op, met een vraag op historisch terrein. Groens reactie geeft aan, hoe graag hij deze jonge geestverwant aan zich bond. Het werd in de enkele levensjaren die Groen toen nog gegeven waren, een goede, vertrouwelijke band, als tussen een vereerde leermeester en een veelbelovende, zelfstandige en gewaardeerde jongere medewerker. Een weer heel ander karakter droeg de correspondentie tussen Groen en M. D. van Otterloo. Deze schoolmeester in Valburg met een meer dan volle onderwijstaak ('Vandaag sta ik alleen voor honderd leerlingen ...') was een veelvuldig publicerende autoriteit op onderwijsgebied van zoveel kaliber, dat Groen hem voor zijn eigen geschriften op dat terrein regelmatig om advies vroeg. In J. A. Wormser Jr. ontmoette Groen niet alleen zijn uitgever, maar ook de geestverwante zoon van een gewaardeerde medestrijder uit voorgaande jaren. Tot de oude relaties behoorde ook een Aen. baron Mackay.

Oudere en jongere geestverwanten, tegenstanders, belangstellenden en relaties, in totaal meer dan zeventig: Groens correspondentie uit zijn laatste zeven levensjaren vult opnieuw een dik deel *Briefwisseling*. Kerk, staat, politiek, school, historie zijn de hoofdtrefwoorden. Sommige brieven getuigen van bewondering voor de langzaam vermoeid rakende zeventiger. Imponerend getuigenis van hun onderlinge verhouding en beider geloofsbeleving geven de brieven van mevrouw Groen van Prinsterer uit de laatste dagen van ziekte en overlijden van haar echtgenoot. Een man die tot kort daarvoor actief en werkzaam was gebleven, niet alleen zijn vele brieven schreef maar ook de *Nederlandsche Gedachten*; die de uitgave van de brieven van Da Costa, Thorbecke en J. A. Wormser verzorgde zo goed als de publikatie van *Maurice et Oldenbarnevelt*.